

СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

В. І. Додонова

Донецький національний університет

Реферат. *В статті аналізується соціальна раціональність доби Просвітництва, надбання та вади теоретичних доробків філософів того часу, досліджується роль розуму як носія критичної функції. З'ясовується вплив просвітницьких соціальних екзистенціалів на формування теоретичних підвалин доби Модерну та основи життєустрою європейських народів.*

Ключові слова: *Просвітництво, соціальна раціональність, розум, громадянське суспільство, природне право, соціальний прогрес, Модерн.*

Постсучасні суспільні трансформації на теренах України постійно актуалізують необхідність звертання до засад, алгоритмів, схем функціонування соціуму, що пропонувалися протягом історичного розвитку людства. Безумовно, вдаватися до „філософської археології” не завжди є доцільним заняттям, бо теоретичні надбання попередників не можна бездумно переносити на сучасність, оскільки практика розбудови громадянського суспільства висуває такі проблеми, які не завжди втискаються в „прокрустово ложе” теоретичних маркерів минулого. Все ж таки, враховуючи той факт, що Україна намагається інтегруватися у Європейське товариство, таке звертання до історії має рацію, і перед науковцями постає потреба детального вивчення теоретичних засад соціальної раціональності Просвітництва, яка є філософським підґрунтям розбудови сучасного громадянського суспільства. Актуальність проблеми полягає ще і в тому, що фокусування уваги на теоретичних доробках попередників допомагає вибудовувати власну стратегію суспільного розвитку та уникнути помилок, які вже людство пережило в минулому.

Метою пропонованої статті є виявлення змісту соціальної раціональності епохи Просвітництва.

Сутність світоглядних орієнтирів епохи Просвітництва полягає, насамперед, в поширенні принципів раціоналізму зі сфери природознавства на соціальні науки та суспільство. Філософи-просвітителі вважали, що, якщо у Всесвіті панує природний закон, то в суспільстві також мусить панувати розумний порядок. Бажаний життєустрій встановиться в тому випадку, коли до вивчення суспільства людство підійде з раціональних позицій. Людина через свою здатність мислити повинна спиратися при аналізі дійсності не на довільні, умоглядні розумові конструкції, а на емпіричні дані й знання; вона має прагнути до абсолютної завершеності. На цій основі й соціальний устрій суспільства слід розбудувати відповідно до вимог Розуму. Залежно від національних традицій, рівня розвитку суспільства у кожного народу доба Просвітництва має свої відмінні риси та специфіку, але спільним є обстоювання у формі теорії природного права сутнісних принципів життєустрою народу: права на життя, свободу, власність. Просвітництво, обстоюючи ці принципи, поклато початок у Європі формуванню громадянського суспільства.

Почавши з нещадної критики феодальних порядків, просвітителі стали духовними батьками буржуазних революцій та антиклерикальних рухів XVIII століть. Ідеологи Просвітництва закликали до розуму людини, вимагаючи перебудови суспільних відносин на засадах раціональності. Вони ставали на захист широких народних мас, відстоювали їх право на гідне життя, на освіту і культуру, на самоврядування та

свободу. Головний шлях прогресивного розвитку суспільства європейські — особливо французькі — просвітителі вбачали у всебічному поширенні досягнень науки (проект Енциклопедії), культури, освіти, моралі, а головним аргументом у своїх міркуваннях — апелювання до здорового глузду людини. Просвітителю була притаманна віра у міць і силу людського розуму, який один здатний змінити стан речей на кращий. Не випадково І. Кант в своїй відомій статті 1784 року „Відповідь на те: що таке Просвітництво?” пише: „Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому вона знаходиться з власної вини. Неповноліття є нездатність користуватися власним розсудком без керівництва з боку когось іншого. Неповноліття з власної вини — це таке, причина чого — не брак розсудку, а нестача рішучості і мужності користуватися їм без керівництва когось іншого” [1, с. 27].

Якщо в метафізиці раннього Нового часу, зокрема, в системах Р. Декарта, Б. Спінози, Лейбніца, розум був царинною „одвічних істин”, і тих істин, які були загальними для людського і божественного духу, то філософія XVIII століття тлумачить розум вже в іншому, більш значному смислі. Розум для неї — не втілення вроджених ідей, що подані до будь-якого досвіду, і в яких людині відкривається абсолютна сутність речей. Відтепер розум — це не стільки те, чим ми володіємо, скільки певна форма визначення того, що ми здобуваємо. Тобто розум вже означає не субстанцію, а здібність людини.

Інакше кажучи, Просвітництво відмовляється від онтологічного тлумачення розуму як Логосу, що було характерним для античності. В онтологічному плані таке трактування розуму є „більш прихованим”, водночас у культурному смислі воно висуває дійсно всезагальні домагання. Розум, як пізнавальна здібність людини, в епоху Просвітництва стає тією вищою інстанцією, перед якою повинні виправдовувати своє право на існування всі соціальні феномени. Просвітництво робить розум, насамперед, носієм критичної функції.

Ідеал раціональності протиставляється впливу традиції. Ratio знімає всі застарілі культурні і соціальні форми. Водночас з розвитком біблейської критики, втратою Одрокровенням свого значення суб’єкт звільняється від цієї своєї змістовної визначеності. Він стає чистим трансцендентальним суб’єктом, що критикує дійсність. До такого результату приходять І. Кант у своїх трьох „Критиках”. Тільки те, що чистий суб’єктивний розум приписує сам собі, є значимим. „Бо згідно цій філософії, — пише Гегель, — проста єдність самосвідомості, Я-непорушне, безумовно незалежна свобода і джерело всіх всезагальних визначень, тобто визначень мислення, є теоретичний розум, рівно як практичний розум як вільна і чиста воля є вищим із всіх практичних визначень. І розум волі полягає саме в тому, щоб утримуватися в чистій свободі, всьому частковому прагнути лише її, прагнути права лише заради права, обов’язків лише заради обов’язків. У німців це залишилося мирною теорією, але французи зажадали реалізувати це на практиці” [2, с. 410-411].

Усе існуюче отримує право на існування тільки після виправдання перед критичним судом розуму. Звідси витікає необхідність реорганізації суспільства на раціональних началах — по суті, революційна вимога, з якої виходитимуть Велика Французька буржуазна революція і марксизм.

Ідеалом раціональності в епоху Просвітництва, як зазначалось вище, стає наукова раціональність експериментально-математичного спрямування. Людина відтепер черпає знання не з релігійної традиції, а безпосередньо з реальності, в якій вона відкриває всезагальні закони, і якою вона вчиться керувати у власних інтересах. Істина нової науки протиставляється істинам Одрокровення. Фізикалістська парадигма починає визначати мислення епохи. В створеній Ньютоном механістичній картині світу шукають відповіді на всі питання, в тому числі — історичного пізнання. Світ історії та культури також може бути зрозумілим завдяки відшукуванню в ньому природних законів і сил.

Просвітителі прагнули деструктурувати соціальний світ, який ґрунтувався на релігії і традиції, як царину обскурантизму, несправедливості, тиранії, створити новий раціональний світ, у якому будуть панувати *Liberte, Egalite, Fraternite*. Людина не повинна апелювати до допомоги потойбічних сил: вона сама, спираючись на розум і науку, стане творцем власного щастя. Якщо релігія і може зберігати релевантність, то лише як приватна справа кожного і „в межах тільки розуму”. „Серцевиною проекту Просвітництва, — пише Д. Грей, — була ідея витіснення моралі локальної, що ґрунтувалася на звичаях, і традиційної, рівно як і всіх форм трансцендентної віри, мораллю критичною і раціональною, що, як передбачалось, стане основою єдиної цивілізації” [3, с. 241].

У сфері соціальної думки Просвітництво висуває ідею природного права, яке виводиться тільки з норм чистого розуму, протиставляється позитивному, тобто наявному праву. Ця теорія була полемічно загостреною як проти церковної концепції політико-правового порядку, що виводився з волі Бога, так і проти пов'язаної з нею абсолютистської державності. Один із засновників цієї доктрини Гуго Гроцій стверджував, що „положення природного права мали би значення навіть якщо би Бога не було”. Подібно до того, як Галілей стверджує і захищає від теологів автономію математичної фізики, так само і Гроцій відстоює автономію законодавства.

Вчення про суспільний договір логічно довершує концепцію природного права. Людей поєднує у суспільство не божественна воля, а їх власне рішення. Сама можливість будь-якого соціального порядку сходить до автономного рішення індивідів. Відповідно, будь-яка влада отримує легітимність не внаслідок обґрунтованості традицією і релігією, а в силу раціонального рішення самих підвладних. На думку Ж.-Ж. Руссо, верховний суверенітет належить народів, і не може бути оскаржений будь-якою владою. Революційна спрямованість цих соціальних доктрин не потребує додаткових аргументів.

Цікавою в науковому плані є позиція Просвітництва стосовно існуючих ідеологій, ідеологічної хиби. На думку московської дослідниці Д. Е. Гаспарян, „Дух Просвітництва намагався розкрити дійсний стан речей, дослідити механізми, чия таємна діяльність призводить до деякої псевдореальності, яка вважається реальністю першого гатунку, в той час як вона є лише реальність другого гатунку, що створюється і підтримується тими фігурами (не обов'язково людьми, але і анонімними структурами), які найбільш успішно задовольняють свої корисливі цілі в середовищі, де панує певний ідеологічний порядок. Найголовнішим для Просвітництва було, однак те, що самі сили, глибинна гра яких породжувала певні поверхові ефекти (суспільні ідеали, цінності, державні пріоритети, національні ідеї або те, що має назву суспільної думки), залишалися надійно схованими від свідомості непосвячених або навіть від самих медіаторів цих сил” [4, с. 180]. Дещо інша позиція в стосунках людина-ідеологія в сучасному суспільстві. Для нашого сучасника природа політичних „продуктів” не є таємницею, однак громадяни, знаючи із чого складається брехня не поспішають їй протидіяти.

Нарешті, в якості одного із структуроутворюючих принципів Просвітництва виступає ідея соціально-історичного прогресу. Історія є, насамперед, прогресом розуму. „Розум, зрозуміло, наданий з самого початку і в якості основної сили людини, і він завжди один і той самий. Але розум не проявляється в цьому своєму стійкому і цілісному бутті ззовні. Він ховається за різноманіттям звичаїв і звичок, і він підпорядкований забобонам. Історія доводить, як поступово розум долає всі ці перепони; яким чином він поступово стає тим, чим він є за своєю природою. Саме процес, завдяки якому розум стає досяжним і зрозумілим для себе самого, є головним смислом історії” [5, с. 244].

Такий погляд на історію як на процес перманентної раціоналізації, буде сприйнятий Гегелем і перетворений на систему. Становлення розуму у нього — суть не лише соціальної, але й природної історії. В ході цього процесу розум, розкриваючись у

різних формах, а потім пізнаючи себе у сфері духу, здійснює прогресуючий розвиток своїх позицій.

Названі особливості раціональності епохи Просвітництва дозволяють зробити висновок, що в цю епоху був сформований грандіозний проект з перетворення навколишнього світу — як природного, так і соціального. Він починається з ревізії світоглядного ядра, репрезентованого в премодерні у вигляді метафізичної першосутності (космос, Бог, природа, субстанція) і співвіднесеного з нею Всесвітом. Внаслідок раціоналізації відбувається перегляд структури світу і його функціонального зрізу, він позбавляється першопричини, священної ієрархії і телеології. У нову світоглядну конструкцію вводиться принцип діалектичного розвитку, який є змістовно відмінним від античного (циклічного) і середньовічного (лінійного) варіантів. Але найбільші ревізії стосуються розуміння місця людини і соціуму у Всесвіті. Людина втрачає свій ізоморфізм із природою — чи в антично-міфологічній, чи в християнсько-креаціоністській інтерпретаціях. Внаслідок секуляризації і обоження власного Розуму вона стає в позу всевладного облаштовувача і господаря світу.

При цьому важливо підкреслити цілісність і нерозривність усіх без винятку компонентів і складових проекту Просвітництва. „Заперечення абсолютистських домагань релігії, — пояснює Д. Є. Карташов, — було неможливим, якщо б замість цього була висунута ерзац-програма — так би мовити квазірелігія розуму. Але ідея розуму, в свою чергу, була би просто абстракцією, якщо би не могла апелювати до успіхів експериментальної науки. Силу проекту Просвітництва надавала безпосередня віра в можливість побудови нового вільного суспільства на раціональних началах, яка вимагала визнання свого роду провіденціального смислу історії (прогресу)” [6, с. 53].

Особливу цікавість викликає філософія Г. В. Ф. Гегеля, оскільки вона, по-перше, вважається вищим досягненням класичного типу раціональності, а, по-друге, сам розум і раціональність наділяються в ній особливою, божественною значимістю. У філософії Гегеля всі принципи Просвітництва знаходять свій безпосередній синтез, модерністська модель раціональності досягає своєї повної рефлексивної осмисленості. „Відповідно до цієї ідеології, — пише П. Козловські, — з часів Просвітництва й гегельянства існує проект модерну, омріяної „Ери Духа” або Просвітництва, що відрізняється від своїх недуховних та неосвічених епох попередніх... „Модерн” як програма — це гегельянство у всіх його різноманітних проявах, як учення про становлення Абсолюту у світі і завдяки світові” [7, с. 15].

Згідно із саморозумінням системи Гегеля, через неї Дух пригадує свій шлях від початку і до кінця, а історія досягає своєї завершеності. Гегель не заперечує, що хід подій має продовження, але він вважає, що вони вже не зможуть отримувати абсолютний смисл. Подальша історія може лише робити емпіричні висновки з того, чого досягає Абсолют.

Це домагання стане зрозумілим, якщо виходити з того, що Гегель — теоретик Просвітництва, у його особі раціональна модель епохи Нового часу виразила себе повністю і вичерпала власні можливості. Далі вищий синтез Розуму подальший розвиток думки здійснить або через намагання практичної реалізації його принципів, тобто революційна перебудова суспільства на раціональних засадах (лінія К. Маркса), або через концептуалізацію розпаду європейського *ratio* (лінія Ф. Ніцше). Саме Просвітництво, а не Абсолютний дух, приходить до самосвідомості в особі Гегеля.

Система Гегеля поєднує основні принципи Просвітництва в конкретну єдність. До них слід віднести Розум, суб'єкт, критику, культ науки, секуляризм, віру в прогрес.

Розум, перш за все, набуває в Гегеля всезагального характеру, отримуючи статус субстанції. Вся гегелівська система стає теодицеєю *ratio* у формі панлогічного монізму. Якщо в Канта трансцендентальний суб'єкт був свого роду штучною конструкцією, яка мала відношення тільки до індивідуального Я, то в Гегеля він набуває рис надмірного

Абсолюту, який, у той же час, є Розумом. Інакше кажучи, раціональності підпорядковуються не тільки індивіди, але й весь світовий процес, включаючи людську історію.

Починаючи зі своїх перших робіт, Гегель намагався побудувати загальну теорію раціоналізації, в якій історичний зміст буде тісно пов'язаний з логічним. Як зазначає Ю. Габермас, у розірваному світі модерну він шукає єдність, що створює інтегруюча сила розуму. „Критично розглядаючи філософське протиставлення природи і Духу, чуттєвості і розсудку, розсудку і розуму, теоретичного і практичного розуму, здібності суджень і здібності уяви, Я і не-Я, кінченного і безкінченного, знання і віри, він намагається відповісти на кризу розколу самого життя” [8, с. 21].

Пояснюючи цю думку Ю. Габермаса, слід зазначити, що невід'ємним атрибутом модерністського суспільства є фрагментаризація. Різні сфери соціальної дійсності: мораль, мистецтво, наука, право, політика, які колись були об'єднані „фундаментальною силою релігії”, відокремлюються одна від одної і починають підпорядковуватися власним автономним імперативам. Розум, на думку Гегеля, повинен замінити релігію в якості інтегруючої суспільної сили, а філософія — виконувати ті функції світоглядного синтезу, які раніше виконувала релігія, але внаслідок „секуляризації” втратила їх. Це спрямування до синтезу через Розум є визначальним для гегелівського мислення.

Джерело філософського досвіду підіймається Гегелем до необхідності подолання апорій суспільного життя, досягнення цілісності завдяки синтезу. Кантівська філософія здається йому занадто розсудковою, бо залишає протилежності в силі, роз'єднуючи суб'єкт і об'єкт, феномен і ноумен, чуттєвість і обов'язок. Фіхте намагався зняти ці дуалізми, але не до кінця. Шеллінг же, виходячи з Абсолюту і принципу тотожності, займає, на думку Гегеля, більш високу позицію. У нарисі „Система моральності” досліджуються декілька стадій соціальної інтеграції індивідів, починаючи з сім'ї і закінчуючи державою.

Тут ми відчуваємо гегелівську незадоволеність станом сучасного йому суспільства, що раціоналізується та модернізується. Г. Маркузе пише, що вже у першому нарисі своєї соціальної філософії Гегель „окреслює концепцію, що лежить в основі всієї його системи: даний соціальний порядок, оснований на системі абстрактно кількісної праці і на інтеграції потреб завдяки товарообміну, не здатний утвердити і обґрунтувати раціональну спільноту. По суті, цей порядок залишається анархічним і ірраціональним, що управляється сліпими економічними механізмами — порядок антагонізмів, що постійно відновлюються, в яких будь-який розвиток — всього лише тимчасове поєднання протилежностей” [9, с. 96].

Загальною ознакою раціональності епохи Просвітництва і німецької класичної філософії є критична рефлексія дійсності. Говорячи гегелівською мовою, критика стає внутрішнім моментом руху Духу, що заперечує кожну із своїх часткових форм. Дух є нігілістичним всередині себе. Принцип критики відіграє у Гегеля важливу роль „двигуна всього” руху розуму, неґація є центральним моментом діалектики. На думку Д. Карташова, „маємо принципову зміну розуміння рацію, яка відбулася в новий час по відношенню до античності: у Платона діалектика була засобом відокремлення зайвого для споглядання істини — чистого нерухомого в собі суцього буття, яке він порівнює з Сонцем. Гегель надає діалектиці зовсім іншого значення, що відповідає тим фундаментальним трансформаціям, які зробила критична культура модерну. Бо діалектика набуває у нього революційного змісту: це не метод одержання незмінного буття, а, навпаки, неґація всього постійного, всякого наявного буття, яка дозволяє знов і знов піднятися над існуючим, „знімаючи його” [6, с. 69-70].

Не випадково молодогегельянці робили революційні висновки з гегелівських доробків. Якщо у Гегеля неґація сама є знятою заради перемоги всезагального примирення, то молодогегельянці підривають систему заради емансипації революційного принципу критики. Ця тенденція перекочувала й у марксистську традицію.

Загалом, класичній раціональності були притаманні уявлення про те, що існує тотожність розуму і буття, а наділена розумом людина здібна цілком і повністю опанувати умови свого існування. „У такому універсальному виразі людина ніколи не реалізовувала свій розум, — зазначає В. Г. Федотова. — Гегелівська формула „все дійсне розумне, все розумне дійсне” відповідала граничній вірі в розум. В середині цих меж містилися вказані типи раціональності. Всі вони є засобами вижити, жити, розгортати потенціали відповідних суспільств, і свідчать про здібність людини як розумної істоти і людських спільнот знайти різні, такі, що відповідають ступеневі розвитку, форми організації соціального, культурного й особистого життя” [10, с. 186].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що соціальна раціональність доби Просвітництва обумовлена своєрідною інтерпретацією Розуму: з одного боку, він тлумачиться як здібність, властивість людини, якою можна користуватися; з іншого — в філософській концепції Г. В. Ф. Гегеля набуває всезагального характеру, статусу субстанції, згідно якій він іманентно присутній самому буттю, розчинюється в ньому (панлогізм). За визначенням І. Канта, Просвітництво — це „вміння користуватися власним розсудком”, і хоч філософ акцентує увагу також і на пасивності людини, проблема активізації сил розуму була поставлена дуже гостро. Розум, як пізнавальна здібність людини, в епоху Просвітництва стає тією вищою інстанцією, перед якою повинні виправдовувати своє право на існування всі суспільні феномени, соціальні інститути, він стає носієм критичної функції. В класичній філософській традиції Розум — це та мета, до якої повинна рухатися і наука, і суспільство. Лише неklasична філософія піддала сумніву таке розуміння *ratio*, вважаючи, що розум є, насамперед, засобом. Найбільш комфортно розум почуває себе в ситуації, коли велика і гранична мета окреслена і йому залишається її обслуговувати. Розум сам є гранднатуром та обслуговує інші нарації. Мислителі доби Просвітництва та представники німецької класичної філософії своїми теоретичними доробками, які і є Великою нарацією, окреслили майбутнє поле людської історії, задавши вектор та динаміку розвитку європейської цивілізації, її ціннісні орієнтири та соціальні проекти. Дух змін, намагання їх втілювати у життя ставали історичними передумовами конкретних перетворень. Суспільство трансформувалося дедалі на більш динамічне, потужне, яке було орієнтоване на прогрес, на радикальні зміни.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется социальная рациональность эпохи Просвещения, достоинства и недостатки теоретических исследований философов того времени, исследуется роль разума как носителя критической функции. Выясняется влияние просвещенческих социальных экзистенциалов на формирование теоретических оснований эпохи Модерна и основы жизнеустройства европейских народов.

Ключевые слова: Просвещение, социальная рациональность, разум, гражданское общество, естественное право, социальный прогресс, Модерн.

SUMMARY

The article analyzes the social rationality of Age of Enlightenment, the advantages and disadvantages of theoretical studies of philosophers of the time, investigated the role of reason as a carrier of the critical functions. It turns out the influence of the Enlightenment social ekzistentials on the formation of the theoretical foundations of Age of Modern and fabric of life of the European peoples.

Key words: Age of Enlightenment, social rationality, reason, civil society, natural law, social progress, Modern.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кант, И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? [Текст] / И. Кант [под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.] // Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 6. - М.: Мысль, 1966. — С. 25—35.
2. Гегель, Г. В. Ф. Философия истории [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Гегель Г. В. Ф. Соч.: [в 14 т]. — Т. 8. — М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. — 468 с.
3. Грей, Д. Поминки по Просвещению [Текст] / Д. Грей. — М.: Праксис, 2003. — 368 с.
4. Гаспарян, Д. Э. Введение в неклассическую философию [Текст] / Д. Э. Гаспарян. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — 398 с.
5. Геллнер, Э. Разум и культура. Историческая роль рациональности и рационализма [Текст] / Э. Геллнер. — М.: Московская школа политических исследований, 2003. — 249 с.
6. Карташов, Д. Е. Рациональность как социальный феномен: диссертация... кандидата философских наук: 09.00.11 / Д. Е. Карташов; [Место защиты: Морд. гос. ун-т им. Н. П. Огарева]. — Саранск, 2009. — 201 с.
7. Козловски, П. Современность постмодерна [Текст] / Петер Козловски // Вопросы философии. — 1995. — № 10. — С. 84-93.
8. Хабермас, Ю. Философский дискурс о модерне [Текст] / Ю. Хабермас; [пер. с нем.] — М.: Издательство “Весь мир”, 2003. — 416 с.
9. Маркузе, Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории [Текст] / Г. Маркузе [пер. с англ. А.П.Шурбелёва]. — СПб.: “Владимир Даль”, 2000. — 541 с.
10. Федотова, В. Г. Рациональность как предпосылка и содержание модернизации общества [Текст] / В. Г. Федотова // В кн.: Исторические типы рациональности. — [в 2-х тт. / отв. ред. В. А. Лекторский]. — Т. 1. — М.: ИФРАН, 1995. — С. 185.

Надійшла до редакції 14.09.2013 р.